

Kritische Bibliografie

FOUCAULT. DE DENKER, DE MENS

Rob Devos

Paul Veyne, *Foucault. De denker, de mens*, Kampen-Antwerpen, Klement-Pelckmans, 2010, 200 pp., € 24.95 ISBN 978 90 8687 066 0

Aan het begin van *L'usage des plaisirs* bedankt Foucault uitdrukkelijk de historicus Paul-Marie Veyne. Veyne weet wat het zoeken naar waarheid betekent, maar beseft ook in welk doolhof men verzeild raakt als men een geschiedenis van de waarheidsspelen wil schrijven. Veyne is volgens Foucault een van de zeldzamen die bereid zijn het gevaar te trotseren dat het vraagstuk van de geschiedenis van de waarheid met zich mee brengt. Ook in zijn artikels, interviews en conferenties verwijst Foucault meermaals naar Veyne als een inhoudelijke en methodologische inspirator, zoals men in *Dits et Ecrits* kan nagaan.

Foucault en Veyne waren collega's aan het *Collège de France*. Foucault vervulde er een leeropdracht waarvoor hijzelf de naam *Geschiedenis van de denksystemen* gekozen had, Veyne doceerde *Geschiedenis van Rome*. Zij waren ook vrienden. Foucault – *le Fouks*, de Vos voor de vroegere studiegenoten van de *Ecole Normale Supérieure* – had aan Veyne, bij wijze van grap, de titel *erhomoseksueel* toegekend: “Een man als jij, open en ontwikkeld, die de voorkeur geeft aan vrouwen!” (p. 182). Zij hadden een gemeenschappelijke belangstelling voor filosofie en geschiedenis, maar ook voor schilderkunst (vooral Manet) en voor poëzie (Foucault citeerde graag René Char en Veyne schreef het boek *René Char en ses poèmes*). Toen Veyne het nieuws hoorde dat de artsen van *La Salpêtrière* de aan aids lijdende Foucault opgegeven hadden, kreeg hij op de autosnelweg een soort visioen. Michel Foucault, in een snelle groene wagen, haalde hem in, draaide zich om en glimlachte. In intellectueel opzicht stak hij allen voorbij. Pas toen Veyne die hallucinatie aan Jean-Claude Passeron vertelde, realiseerde hij zich dat de achterkant van de auto een lijkwagen geweest was. Foucault was diezelfde dag gestorven, op 25 juni 1984.

Foucault, die zichzelf wel eens als een *gelukkige positivist* bestempelde – als historicus, niet als filosoof (cf. de titels van zijn belangrijkste boeken) – was heel ongelukkig over het onbegrip dat hem vanwege de professionele geschiedeniswetenschappers te beurt viel. Veyne vormde de uitzondering, samen met Philippe Ariès, Michelle Perrot, Arlette Farge en Georges Duby. Toen Veyne zijn *Comment on écrit l'histoire. Essai d'épistémologie* (oorspronkelijk

1970) opnieuw uitgaf in 1978, voegde hij er een tekst aan toe met de titel *Foucault révolutionne l'histoire*.

In 2008 schreef Veyne: *Foucault, sa pensée, sa personne* (Paris, Albin), dat nu vertaald werd. Hoe een beeld geven van het denken en de persoon van een professionele ontsnapper, van deze “niet-actuele, de ontijdige van zijn tijd” (p. 179)? “Vraag mij niet wie ik ben, en vraag mij niet dezelfde te blijven. Dat is de moraal van de burgerlijke stand”, schreef Foucault aan het einde van *Archéologie du savoir*. Veynes essay biedt een totaalbeeld noch een systematisch opgebouwd betoog. Zijn elf korte hoofdstukjes zijn evenzoveel toenaderingen, met sprekende titels als *Portret van een samoerai*, *Ondanks Heidegger is de mens een intelligent dier*, of *Bederft Foucault de jeugd?*, *Stelt hij de arbeiders teleur?*

Foucault was geen metafysicus, zelfs niet van de wil tot macht (p. 123). Geen zoektocht naar het absolute, de Zin van de Geschiedenis, de Vooruitgang, de Waarheid of de Goedheid. In tegenstelling tot Heidegger dacht hij niet dat wij in een geprivilegieerde relatie tot het Zijn staan. “De mens is geen gevallen engel die zich de hemelen herinnert, geen Herder van het Zijn volgens Heidegger, maar een dolend dier waarvan niets te weten valt dan zijn geschiedenis, die een eeuwige positiviteit is, zonder het redmiddel van een negativiteit die keer op keer binnendringt en het tenslotte tot de totaliteit zal brengen.” (p. 99)

Foucault was geen structuralist. Toch deelde hij met het structuralisme de opvatting dat de geest geen afspiegeling van de werkelijkheid is. Wij hebben nooit te maken met de naakte referent (p. 66). Tussen het bewustzijn en de dingen bevindt zich een *tertium quid*, een derde term. Het vertoog ontsnapt aan het soevereine subject. Het is iets ondoorschijnends, dat zich niet laat herleiden tot kwade trouw, zoals bij Sartre, of tot ideologie, zoals bij Marx. In die zin heeft het structuralisme voor een hele generatie intellectuelen bevruchtend gewerkt. “Jonge hersenen kunnen slechts nieuwe wegen banen door struikgewas dat even jong is als zichzelf”, merkt Veyne fijntjes op (p. 132). Maar Foucault ketende het subject niet vast aan de structuur. Hij geloofde in de mogelijkheid om te ontsnappen, en aldus in de vrijheid van het denken, “de vrijheid om zich kritisch terug te trekken op zijn eigen constitutie en aan de dingen hun bedrieglijke vertrouwdheid te ontnemen” (p. 129).

Voor Veyne is Foucault vooral een scepticus. Men begripe dit goed: Foucault gelooft in de waarheid van de historische feiten (bv. de onschuld van Dreyfus, de werkelijkheid van de gaskamers, de terechtstelling van Damiens), maar niet van algemene ideeën. Wij leven in de verstrooiing (Pascal), niet in de Waarheid, en wij kunnen dat ook niet. Foucault wijst elke vorm van transcendentie af. “Het onvoorspelbare worden van de mensheid wordt niet geleid door iets transcendent, zelfs niet door iets transcendentiaals.” (p. 97) Of beter: Foucault

erkent wel degelijk het bestaan van universalia (b.v. de mens, de seksualiteit, de staatsraison) – zij worden daadwerkelijk “voor waar gehouden” – maar dan als constructies waarvan hij in zijn archeologie de grond (de *épistèmè* als onbewust historisch *a priori*) en in zijn genealogie de herkomst (de macht als verspreide krachtsverhoudingen) wil opsporen. “Zijn scherpe blik zag zonder mededogen dwars door de essenties de willekeur van de bijzonderheden.” (p. 189) Vergelijk met Veyne zelf, die de opkomst van het universalisme bestudeerd heeft bij de overgang van de joodse naar de christelijke godsdienst in *Quand notre monde est devenu chrétien*.

Elke vorm van waarheid is contingent en historisch. Precies dit besef ligt aan de basis van een constante en intense aandacht voor de heersende waarheid. Foucault spreekt van *waarheidsregimes* of *waarheidsspelen*, zijn variant van Wittgensteins *taalspelen*). Het gaat om de toevallige en noodzakelijke (d.w.z. de noodzaak van een bepaalde tijd, “de kom waarin de vissen rondzwemmen”) verdeling tussen waar en vals, om hetgeen überhaupt in aanmerking komt om waar of vals te zijn, en de “monsters” die daarbuiten vallen. Een heersend weten, in verbondenheid met machtsstrategieën. *Savoir-pouvoir*: het koppelteken wijst op een relatie, geen identiteit. “Wat in een gegeven tijdperk op een gegeven terrein kan worden gezegd, is *ijl*: een vormeloos eilandje midden in een oneindige leegte.” (p. 78)

De scepticus levert volgens Veyne een bijzondere inspanning om het *laatste verschil* van de fenomenen te ontdekken, om de *differentia ultima* van een bijzonderheid uit het verleden (discursieve praktijken, machtsapparaten, vormen van subjectivering) te verhelderen. “Men moet de gebeurtenis ontdoen van de al te wijde gewaden die haar tot iets nietszeggends maken en haar rationaliseren.” (p. 13) Foucault voert de analyse van historische gebeurtenissen en maatschappelijke ontwikkelingen die tot eenzelfde soort lijken te behoren zover mogelijk door totdat hij hun onherleidbare bijzonderheid, hun onuitgesproken verschil blootlegt. Hij merkt de breuken op onder de bedrieglijke continuïteiten. Ontologisch gezien bestaan er alleen maar variaties, het transhistorische thema is slechts een naam zonder betekenis. De scepticus is een nominalist, zoals Max Weber en zoals elke goede historicus (p. 16). Het begrip *vertoog* staat volgens Veyne op dezelfde lijn als het *ideaaltype*: de schematisering van het specifieke van een historische ontwikkeling (p. 47). Kortom, voor Heidegger is de grote vraag: *Wat is de grond van de waarheid?*. Voor Wittgenstein: *Wat zegt men wanneer men waarheid spreekt?*. Voor Foucault echter luidt ze: *Hoe komt het dat de waarheid zo weinig waar is?*. Dit is geen relativisme of historicisme, maar een perspectivisme (p. 65).

Foucault had nauwelijks interesse in de methoden van de menswetenschappen. Hij was er immers op uit hun statuut te problematiseren. Niettemin was hij ervan overtuigd als genealoog solide historische kennis te bereiken. Hij maakte

aanspraak op degelijk weten en op empirische waarheid, uiteraard steeds voorlopig en voor herziening vatbaar. Veyne brengt Foucaults principe van de bijzonderheid in verband met de semi-eigennamen, wat Jean-Claude Passeron uitgewerkt heeft in *Le raisonnement sociologique: un espace non poppérien de l'argumentation*. De exacte wetenschappen zoeken in de fysische natuur naar zich herhalende regelmatigheden. Of beter: zij bouwen modellen die technische toepassingen, voorspellingen en experimentele verificaties mogelijk maken. De sociologie en de geschiedenis gaan anders tewerk. Het ideaaltype is geen zwakke vorm van inductie, maar een semi-eigenaam. Veyne beklemt, méér dan Foucault zelf, die focust op de historische rationalisatiethesis, diens epistemologische verwantschap met Weber. Bij gebrek aan een complete beschrijving kan een historische definitie (bv. van de feodaliteit, een nationale eenheid, het racisme) niet gescheiden worden van haar specifieke referenten. Elke historische redenering bevat ten dele een *deictica*. Dat wil zeggen, ik ken de betekenis van een eigenaam alleen als ik de betreffende persoon aanwijs. Men kan die afzonderlijke werkelijkheid niet vergeten want alleen zij laat ons toe te weten waarover het gaat, waarover men spreekt en dus hoe men redeneert. Dergelijk ideaaltype staat tegenover de objectivistische hersenschim van een transhistorisch model, dat niet geïndexeerd is door de gevallen die voorzien zijn van tijdelijke en ruimtelijke coördinaten. De taal van de historicus bevat geen universalia, zijn redeneringen evenmin. Zelfs de bijwoorden (bv. altijd, overal) en de oorzakelijke ketens blijven geïndexeerd door een eindige reeks gevallen. Dit is een andere vorm van wetenschappelijke gestrengheid dan die van de natuurwetenschappen. Maar het is een gestrengheid, die niet toelaat zomaar om het even wat te beweren.

Foucaults scepticisme leidt geenszins tot nihilisme, onverschilligheid of berusting. Zijn hele theoretische onderneming draait stevast rond vrijheid. Actie leidt tot reactie. Macht roept verzet op. Krachten steunen op tegenkrachten. In zijn laatste colleges is Foucault macht gaan herdefiniëren als “conduire les conduites”, een actie gericht op acties. Macht is de interactie tussen een actor en een tegenspeler met een waaier aan handelingsmogelijkheden, en dus vrijheid. Daarin verschilt macht van dwang. Het apparaat is niet zozeer een beperking die opgelegd wordt aan het subject, als wel een obstakel waartegen het subject zich manifesteert. De vrijheid dobbert niet in het luchtledige. Zij kan niet op het even welk moment om het even wat willen. “De vrijheid kan het apparaat van de huidige tijd te buiten gaan, maar wat zij te buiten gaat is juist dit geestelijke en sociale apparaat. Men kan niet van het antieke christendom eisen dat het eraan zou hebben gedacht om de slavernij af te schaffen.” (p. 127)

Foucaults hele onderneming is erop gericht de dingen hun bedrieglijke vertrouwdheid te ontnemen, de discontinuïteit en bijzonderheid aan te tonen, en op die manier ruimte te scheppen voor iets nieuws: andere vormen van weten,

macht en subjectivering. Door het denken lichten in het feitelijke nieuwe mogelijkheden op. De filosofie is een permanente kritiek van ons eigen historische tijdperk met als doel een nieuwe impuls te geven aan “het onbegrensde werk van de vrijheid”, zoals Foucault zelf zegt. De genealoog beschrijft, hij schrijft niet voor. Elkeen moet zelf maar uitmaken wat hij ermee aanvangt.

Foucaults politieke engagement was gebaseerd op wat hij zelf onverdraaglijk vond (bv. de doodstraf, de leefomstandigheden in de gevangenis). Hij voerde geen argumenten aan maar probeerde eerder verontwaardiging te wekken en wachtte in de hoop dat een groep verontwaardigden zich bij hem zou aansluiten (p. 164).

Ontegensprekelijk brengt Paul Veyne met zijn typering van Michel Foucault als scepticus belangrijke trekken van diens persoon en denken in kaart. Het scepticisme kent de kracht van de geest om al het vaste vloeibaar, het noodzakelijke toevallig, het eeuwige tijdelijk en het absolute relatief te laten worden. Foucault zoomt in op de historische bijzonderheid, het “ultieme verschil”, zegt Veyne, van elk weten, elke machtsverhouding, elk type subjectivering. Daardoor laat hij hen in hun veranderbaarheid zijn.

Maar midden de veelheid van mogelijke standpunten, kiest Foucault niettemin. Het ene standpunt is voor hem niet gelijkwaardig aan het andere. Het valt bv. op dat hij in zijn laatste colleges over de parrèsia – het vrijmoedig spreken van waarheid – veel meer aandacht besteedt aan het cynisme dan aan het scepticisme. De archeoloog-genealoog gaat staan op een welbepaalde plaats, namelijk die van degenen die doelwit zijn van macht-weten. Of beter, op de plaats van degenen die verzet bieden. Hij kiest als filosoof positie, niet alleen omwille van zijn toevallige politieke voorkeur. Foucault is er immers van overtuigd dat juist vanuit de positie van het verzet wezenlijke essentiële aspecten van de machtswerking zichtbaar worden die anders verborgen blijven. Hij beziet de geschiedenis dus niet zozeer vanuit vogelvlucht, zoals Veyne stelt (p. 167), maar eerder vanuit een kikvorspectief. In die zin is de tweedeling tussen denken en leven, tussen historische analyse (van de actualiteit) en politieke voorkeur m.i. veel minder scherp dan Veyne – in de lijn van Hume – lijkt te suggereren.

Schrijft Foucault “om geen gezicht meer te hebben” (p. 175)? Kiest hij voor “een ik zonder eigenschappen” (p. 177). Gedeeltelijk wel. Als specifieke intellectueel wil hij geen woordvoerder zijn. Hij wil wel woorden aanreiken aan de ervaring van de gek die uitgesloten wordt, de gevangene in het panoptikon, de patiënt in het ziekenhuis, de cliënt van de hulpverlening, en al degenen die vandaag de dag doelwit van de neoliberale bestuurskunde zijn. Foucaults beschrijvingen zijn partieel, maar tevens partijdig. Het gaat bij Foucault niet

alleen om een (sceptisch) denken naast een (decisionistische) politiek, om theorie en praxis, maar om een theoretische praktijk.

Rob DEVOS
(Leuven)